

В'ячеслав Яремчук

МІСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ У ЛЬВОВІ: ВНУТРІШНІ І ЗОВНІШНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЇ

Аналізується феномен міського політичного режиму у Львові, внутрішні та зовнішні чинники його формування, перспективи подальшої еволюції.

Ключові слова: *регіональний/локальний політичний режим, львівський міський політичний режим, сучасний політичний процес в Україні.*

Vjacheslav Yaremchuk. Municipal political mode in Lviv: internal and external factors of forming and evolution.

The phenomenon of the municipal political mode is analysed in Lviv, internal and external factors of his forming, prospect of further evolution.

Key words: *the regional/local political mode, Lviv municipal political mode, modern political process, is in Ukraine.*

Проблеми трансформаційного періоду, що нині переживає Україна, актуалізують увагу до фахового розгляду функціонування політичного режиму, виявлення причин його недосконалості та неефективності як на центральному, так і регіональному/локальному рівнях. Актуальність останнього полягає у тому, що регіональні, локальні, міські політичні режими, які, по суті, є первинною складовою загальної «мозаїки» політичного режиму в Україні і за певних обставин можуть відігравати значну роль у формуванні і проведенні політичної лінії в країні, лише в останнє десятиріччя потрапили до сфери інтересу українських дослідників. У зв'язку з

цим актуальною видається необхідність дослідження *міського політичного режиму* на прикладі Львова – адміністративного центру Львівської області. Наукова і політична вага проблеми визначається помітною роллю, яку відігравав Львів у політичних процесах незалежної України, його потужний потенціал, що перетворив місто в один з провідних проєвропейських лобістів країни («місто зустрічі Заходу і Сходу» [1]; З. Бжезинський).

Зазначене визначило мету статті, яка полягає у з'ясуванні змісту поняття *міський політичний режим* щодо України, аналіз чинників, які впливали на його формування та еволюцію. У дослідженні проблеми *міський політичний режим* для вітчизняних науковців базовими стали напрацювання американських учених другої половини ХХ ст., які стосувалися розробки теоретичних і практичних питань функціонування політичних інститутів і процесів на локальному рівні, передусім такій самодостатній одиниці політичних відносин, як місто. Початок накопиченню емпіричної бази, напрацювання спеціальної методології з проблеми поклала концепція *міського політичного режиму* К. Стоуна (США), ядром якої є «коаліція акторів», що безпосередньо здійснює політичне управління (її різновиди – «коаліція сервісу», «коаліція зростання», «прогресивна коаліція» та ін.). Про вагу згаданої концепції свідчили наступні розробки з проблеми міських політичних режимів, які проводилися в країнах Західної Європи, що значно поглибили підходи і напрями досліджень.

На початку ХХІ ст. відповідні дослідження, які базувалися на методологічних прийомах американської та європейської наукових шкіл, місцевій соціологічній емпіричній базі почали заявлятися в Україні. Зазначимо, що різні аспекти функціонування міського політичного режиму знайшли відображення в зальних роботах у сфері «Державного управління», зокрема, що стосувалося теоретичних та організаційно-функціональних засад політичного управління містом, взаємодії політичного керівництва і державного управління, особливостей функціонування виконавчої влади (С. Саханенко, В. Токовенко, О. Кордун, К. Ващенко, Р. Павленко), політичного лідерства та управлінської еліти (С. Біленко, Ф. Кириленко, Г. Касьянов, М. Михальченко, С. Наумкін, А. Пахарєв, В. Ребало, В. Фесенко, Л. Шкляр).

Дослідження політичного режиму на міському рівні в Україні ще не набули системного характеру й, за визначенням науковців, вони перебувають на етапі популяризації та адаптації [2, с.243, 244], пошуків виважених наукових підходів та методологічного інструментарію, опрацювання емпіричної бази. Серед небагатьох робіт з означеної проблеми варто виділити роботи (переважно теоретичного плану), які стосувалися застосування в українських умовах американо-європейських методологічних підходів (В. Барановський, М. Лендшел, О. Мазур). Роботи П. Левчука, В. Пашенка, С. Рибалки стали першими спробами дослідження міського режиму в теоретико-прикладному вимірі. Щодо Львова, то дотичні до міського політичного режиму проблеми (аналіз суспільно-політичного життя, багатопартійності, політичної участі тощо) досліджувалися як політологами (Т. Возняк, А. Романюк, Ю. Шведа), так і істориками, соціологами. Передусім, це стосувалося українсько-американського проекту «Львів–Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій соціальних лояльностей» (2007 р.).

До останнього часу базовим, а у багатьох випадках шаблонним для українських науковців залишається використання напрацьованих з проблеми, здійснених упродовж останнього десятиріччя в РФ (зокрема, таких авторів, як В. Ледаєв, В. Гельман, С. Риженков та ін.), де головна увага була прикута до проблеми *регіонального політичного режиму*. Це пов'язувалося не лише зі специфікою адміністративно-територіального устрою РФ, але й з політичним чинником – тенденцією зміцнення виконавчої вертикалі, явищами регіонального патерналізму, персоніфікацією місцевої влади інститутом губернаторів, що нівелювало проблему *міського політичного режиму**.

---

* Це зазначала і низка досліджень, що стосувалася аналізу політичного режиму на міському рівні, зокрема, у Пензі, Ульяновську, результати яких вказували на прагнення центральної влади, в тому числі і через залучення адміністративних засобів, до посилення впливу і контролю над місцевими політичними процесами, що разом з поширеними явищами корумпованості органів місцевої влади стримувало/пригнічувало базові процеси розвитку політичного життя на низовому рівні (Див.: Борисова Н. Пермь: локальный режим в крупном российском городе. «Советское наследие» и зарождение локального режима / Н. Борисова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/2/bo9.html> ;

Під терміном *міський політичний режим* ми розуміємо такий, якому притаманна чітко виражена певна специфіка політичного життя (політичного клімату), що поєднує у собі способи і механізми формування та розподілу політичної влади, сукупність засобів, за допомогою яких правлячою місцевою соціальною групою (елітою) здійснюється політична і економічна влада на території міста. Ідентифікуючу особливість *міському політичному режиму* надає сукупність різноманітних політико-владних відносин, характер взаємозв'язків суб'єктів політичного процесу, до яких належать стосунки між державою, громадянами, органами місцевого самоврядування, правлячими елітними групами, опозицією, політичними партіями, групами тиску тощо.

Найбільш продуктивним у дослідженні феномену *міського політичного режиму* є поєднання юридичного та соціологічного підходів, що передбачає вивчення взаємодії формальних норм, державних інститутів, а також реальних засобів здійснення політичної влади на місцях. Аналіз сучасного політичного життя дає підстави стверджувати про функціонування в Україні міських політичних режимів, які цілковито детерміновані від існуючого політичного режиму, є його місцевими (особливими) проявами й відрізняються між собою головним чином способами функціонування інститутів влади, на що накладають відбиток місцеві чинники (рівень політичної культури та історико-культурні традиції регіону, стан соціально-економічного розвитку, наявність харизматичних регіональних політичних лідерів, конфігурація місцевої партійної системи, рівень внутрішньої автономії по лінії відносин «центр–регіон»).

Реалії політичного життя України, нормативно-правова база дають підстави для твердження, що істотну роль у формуванні і функціонуванні міського політичного режиму на рівні обласного центру, перерозподілу владних повноважень (що може містити місце для конфліктну, впливати на коаліційну конфігурацію) відіграють, окрім міської громади, передусім три інституції – міська рада,

---

Ульяновський регіональний патерналізм і природа локального політичного режиму у 1990-ті рр. // О.В. Шиняєва, І.Г. Гоношин. Громадянське суспільство в Росії: стан, тенденції, перспективи, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pid.atwebpages.com/grajdanskaya-passivnost-rossiyan-22610.html>.

обласна рада, а також обласна державна адміністрація (далі – ОДА). Безпосередню роль у здійсненні *міського політичного режиму* відіграють органи місцевого самоврядування – міська та обласна ради (остання представляє спільні інтереси територіальної громади обласного центру й усіх інших у межах області) – представницькі органи, наділені відповідними повноваженнями, правовою, організаційною і фінансовою автономією, що дають можливість міській громаді вирішувати в межах Конституції і законів України* питання місцевого значення, поєднувати загальнодержавні та місцеві інтереси, забезпечувати участь громадян у процесі прийняття політичних рішень, здійснювати контроль за їхнім виконанням.

У свою чергу, саме особливість функціонування обласної ради відкриває канал для зовнішніх впливів у перебіг життя громади обласного центру. Зокрема, це полягає у процедурних питаннях, пов'язаних з тим, що голова обласної ради (на відміну від мера) згідно з чинним законодавством обирається складом депутатів обласної ради, що, як показує практика, далеко не завжди відображає суспільні настрої регіону, але залежить від «розкладу» політичних сил у представницькому органі, їхніх зв'язків з центральною владою та партійними офісами. Починаючи з 1992 р.** відбулося істотне звуження повноважень цього представницького органу, коли діяльність його виконавчих органів була делегована до ОДА (на чолі з представником Президента України, згодом – головою ОДА). В процесі посилення вертикалі влади відбулася зміна й практики призначення Президентом України свого представника. Якщо від початку (1992 р.) він призначався на посаду Президентом України у погодженні його кандидатури обласними радами, то у добу президентства Л. Кучми в цьому потреба відпала, що перетворило інститут «губернаторства» на інструмент впливу на регіональному рівні.

---

* Окрім вітчизняного законодавства, яке проходило відповідну еволюцію (зокрема, Закон Української РСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» (1990, 1992 рр.), Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997 р.), Хартія українських міст (1997 р.), був використаний і європейський досвід (Європейська хартія місцевого самоврядування (1985 р.), Європейська Хартія міст (1992 р.) та ін.).

** Закон України «Про Представника Президента України», 1992 р.; Закон України «Про місцеві державні адміністрації», 1999 р.

Враховуючи, що головне завдання «місцевої державної адміністрації» (у даному разі – Львівської ОДА), відповідальної «за стан економічного і соціального розвитку» підзвітної території, окрім формального «сприяння», полягало у здійсненні *контролю* над органами місцевого самоврядування, а у разі необхідності – *спрямування* їхньої діяльності (відповідно до вимог Конституції України, указів Президента), це в умовах затягнутого в Україні «демократичного транзиту», появи авторитарних тенденцій створювало поле щодо зіткнення інтересів, суспільного напруження. Згадати хоча б В. Чорновола, який у 1992 р., у період формування президентської вертикалі, з політичних мотивів відмовився змінити статус голови Львівської обласної ради на Представника Президента України й подав у відставку, зосередившись на політичній діяльності у Верховній Раді України і Народному Русі України.

Формуванню локального політичного режиму у Львові сприяв процес децентралізації влади, який, базуючись на Конституції України 1996 р., Європейській хартії місцевого самоврядування (ратифікованій Україною у 1997 р.), низці базових нормативно-правових актів, відбувався доволі суперечливо, інколи прямуючи у зворотному напрямі – централізації повноважень вертикалі органів виконавчої влади. Передусім, це стосувалося інституту *Представників Президента України* (з 1992 р.) та *обласної держадміністрації* (з 1995 р.), очільники яких хоча і були переважно вихідцями з Західної України, за висновком політичних експертів, що вкладалося у практику функціонування політичної влади, були «розмінною картою у певній колоді, яка грається в Києві» [3], провідниками впливів останнього*. Бажаючи тримати «руку на пульсі», центральна політична влада України намагалася своїми кадровими призначеннями не створювати конфліктної ситуації у відносинах «центр-регіон», а використовувати місцевий політичний ресурс для зміцнення політичного режиму в країні в цілому. Наприклад, першим головою Львівської ОДА (1995 р.) було призначено відомого місцевого політика, носія високого соціального статусу (голову Львівської обласної ради) М. Гориня, якого згодом змінили менш «яскраві» особистості – переважно чиновники-технократи.

---

* Упродовж 1995–2013 рр. на посаду голови Львівської ОДА було 13 призначень, що свідчило про напругу у взаєминах офіційного Києва і регіону.

Особливої гостроти відносини між Львовом і центральною владою досягли в період президентства В. Януковича, коли після місцевих виборів 2010 р. органи місцевого самоврядування – міська рада та облрада – перебували під впливом радикальної опозиції*. Через це з наміром посилення контролю над суспільно-політичними процесами в регіоні новообраний Президент невдовзі після своєї інавгурації звільнив висуванця свого політичного опонента В. Ющенка голову Львівської ОДА М. Кмітя (успішного менеджера-бізнесмена, не пов'язаного з певною політичною силою, що дозволило йому надійно займати верхні позиції в регіональному рейтингу ТОП–100) на «політичну особу» – В. Горбала (член Політради ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, народний депутат України). Однак уже через півроку (після кількох разового висловлення недовіри з боку Львівської обласної ради) В. Янукович був вимушений звільнити його з посади. Політичне протистояння в регіоні не вдалося заспокоїти і його наступникам – генерал-лейтенанту МВС М. Цимбалюку (2010–2011 рр.), звільненому за формальним обґрунтуванням «провалу» у розвитку соціально-економічного життя регіону, та экс-гендиректору «Укрзалізниці» М. Костюку (2011–2013 рр.). Як коментував ці призначення В. Фесенко, вони мали мало шансів на успіх, адже ставленикам офіційного Києва доводилося працювати «у ворожому середовищі», що наперед підривало ефективність їхньої роботи [4].

У цей час конфліктність у відносинах «центр»–«регіон» була посилена і відповідним бюджетним тиском. Так, інерція високого рівня капітальних інвестицій Львівський регіон у 2011 р. (120% порівняно з 2010 р.) змінилася суттєвим падінням у 2012 і 2013 рр. (87% і 81% до попереднього року, відповідно) [5, с.186]. Вже у 2011 р. відбулося зменшення рівня інвестування установ державного управління області (на 44%), фінансових організацій (на 37%), готельного і ресторанного бізнесу (на 31%), підприємств транспорту і зв'язку (25%), промисловості (4%). Спад інвестування відбувся і у сфері культури та спорту (17%), освіти (15%) [6]. Останні гарячкові кроки В. Януковича

---

* Львівську обласну раду у 2010 р. очолив О. Панькевич, якого у 2012 р. змінив П. Колодій (обидва від ВО «Свобода»). Останній в період наростання політичної кризи наприкінці 2013 р. очолив обласний Координаційний штаб Євромайдану.

щодо втримання контролю над регіоном у 2013 р. – на початку 2014 р., коли Львівську ОДА очолювали представники силових відомств (екс-генеральний прокурор України В. Шемчук, генерал-майор МВС О. Сало), лише посилили рівень протистояння між місцевими політичними силами, міською громадою і столичною владою. Подібне відбулося і після Революції Гідності, коли Львівську ОДА на початку 2014 р. на кілька місяців очолила одна з провідних політиків регіону – І. Сех (голова Львівської обласної організації ВО «Свобода»), яку змінили ставленики офіційного Києва, що мало сприяти нейтралізації впливів ВО «Свобода», посилити позиції політичних сил, пов'язаних з Президентом П. Порошенком [7].

Підвалини сучасного міського політичного режиму у Львові були закладені в останні роки існування СРСР у 90-х рр. ХХ ст., що пов'язувалося з давньою традицією міського самоврядування на українських землях. Значну роль у формуванні нових (наближених до європейських) стандартів владних відносин на рівні міської громади, суспільного клімату, відігравав чинник тривалого перебування міста (до 1939 р.) у складі інших держав, особливо Австрії (Австро-Угорщини), за доби якої у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Українство в умовах «наздоганяючої модернізації» вперше за останні століття бездержавного існування (так звана «австрійська цивілізаційна місія» [8]) було, хоча і в обмеженій формі, залучене як суб'єкт до політичних процесів, парламентаризму, чого, як відомо, були позбавлені підросійські українці Наддніпрянської України.

Стрімкий розвиток у регіоні національного відродження, актуалізація проблем вітчизняної історії, захист прав української мови, розгортання мережі громадських політизованих організацій, зокрема, Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, історико-просвітнього товариства «Меморіал», нарешті, Народного Руху України за перебудову (НРУ) прискорили процеси руйнування комуністичної монополії у суспільно-політичному просторі, робили перші кроки у становленні самоорганізації суспільства, його локальних громад. Зважаючи на те, що значна частина осередків новоутворених громадських організацій, які займали опозиційне щодо чинної влади становище, перебували у Львові, їхню активність і радикальність дій (від просвітньої роботи до політичних акцій), це перетворювало обласний центр на один з головних осередків новітнього політичного життя, який ро-

бив істотний вплив на перебіг і спрямування суспільно-політичних «пізньоперебудовчих» процесів усієї України [9, с. 927], а після успіху демократичних сил на виборах до Верховної Ради УРСР у 1990 р. – в один з базових регіонів національно-визвольного руху у боротьбі за незалежність та перших кроків утвердження суверенної України.

Зазначимо, що, незважаючи на «делегування» зі львівського середовища до офіційного Києва у 90-х рр. ХХ ст. плеяди відомих політичних діячів (головним чином як «національно-демократичної контреліти»), серед них В. Черновола, І. Юхновського, М. і Б. Горинів та ін., у наступний період через брак відповідних ресурсів та практику функціонування ієрархії влади в Україні Львівщина була вилучена з «великої політики»*, будучи цілковито заміщена новими політичними гравцями, пов'язаними з фінансово-промисловими групами (політичними кланами – «донецьким», «дніпропетровським», менш відомими – «харківським», «одеським», «кримським» [10]). Щодо «львівського клану», що проглядався через присутність вихідців з обласного центру в уряді України, а також в нафто-газовій галузі, то він через незначні ресурси був помітним на загальнонаціональному рівні лише у першому десятиріччі незалежності України [11]. Перетворившись на суто регіональний чинник, у подальшому Львівщина (що уособлювалося передусім з діями міської та обласної рад, політичними партіями) проявляла себе у політичному житті України здебільшого під час виборчих перегонів, особливо в умовах «помаранчевої революції» та Революції Гідності, виступаючи активною силою на боці опозиційних щодо центральної влади сил країни.

Початок формалізації нової конфігурації політичних сил у Львові, як і у всій країні, поклали місцеві вибори (березень 1990 р.), які відбувалися в умовах нового виборчого законодавства, що дозво-

---

* Малопомітним на загальнонаціональному рівні виявився і досвід функціонування *міського політичного режиму* у Львові, зокрема (окрім відомих ініціатив щодо відродження національних святинь, українських державних символів і традицій), перших кроків зі здійснення адміністративної, земельної, житлової реформ, до яких приєдналися Тернопільська і Івано-Франківська області. Не набула продовження і така ініціатива, як створення Галицької асамблеї – спільних сесій Львівської, Тернопільської та Івано-Франківських обласних рад (1991 р.).

лило вийти на політичну арену новим політичним акторам. Демократичні вибори, зламавши монополію КПРС–КПУ на владу, значно зменшили частку у депутатському корпусі представництва від «блоку комуністів і безпартійних» (партійних і державних функціонерів, керівників державних установ та підприємств, робітників, селян, інженерів тощо), коли їх істотно «потіснили», конвертувавши *репутаційний потенціал* у політичний ресурс, носії соціального і культурного капіталу – колишні дисиденти, громадські діячі, викладачі та науковці. У свою чергу, наприкінці ХХ ст., враховуючи об'єктивні закономірності, їх замінили представники сфери бізнесу, які стали «головними гравцями» в політичному житті міста. Цьому сприяв як початок економічного підйому в країні, так і перетворення Львова на одного з успішних центрів господарського життя, головного – у Західній Україні [12], що створювало умови для формування у місті *коаліції зростання*, її основних суб'єктів.

Наприклад, у складі Львівської міської ради, обраної у 2010 р., найбільший відсоток становили «керівники підприємств» – 39% (цей показник майже удвічі вищий, ніж у міськраді Рівного, але й майже удвічі нижчий від Донецька). Другу позицію становили «приватні підприємці» – 18%, третю – з показником 14% (найвищий показник в Україні) посідали «викладачі» та «вчителі». В свою чергу, таке «перевантаження» ради представниками бізнес-середовища створювало потенційну загрозу щодо посилення ваги лобістів, рівня корупційних ризиків [13].

Подібно до складу Львівської обласної ради народних депутатів «першого демократичного скликання» (1990–1994 рр.), в якій опоненти КПУ становили близько 2/3 депутатського корпусу, а з п'яти районів Львова до представницького органу не потрапив жодний комуніст [14], Львівська міська рада зразка 1990 р. уособлювала себе як інституція, в якій здійснився перехід влади в «народні руки». В оприлюдненій декларації ради під ейфорією боротьби проти КПУ та відсутності альтернативних політичних партій наголошувалося на неприпустимості будь-якого втручання партій та інших організацій у діяльність органу самоврядування [15]. Однак ця ситуація змінилася в умовах становлення національної багатопартійності,

коли депутатський корпус міста, традиційно для Західної України, формувався переважно політичними партіями національно-демократичного спрямування.

До честі депутатів міської ради варто наголосити, що вони одними з перших у країні вже у квітні 1990 р. ухвалили рішення про використання у Львові Українського Національного прапора нарівні з існуючими державними прапорами. На будинку Львівської ратуші під звуки гімну «Ще не вмерла Україна» був урочисто піднятий синьо-жовтий прапор (подібні процедури були застосовані й щодо до роботи Львівської обласної ради). Сесія міськради у своєму рішенні звернулася до Верховної Ради УРСР з пропозицією розглянути питання про визнання статусу і порядку використання української національної символіки (прапор, герб, гімн). Тоді ж (травень 1990 р.), що стало відповідним каталізатором для інших громад України, Львівська міська рада народних депутатів ухвалила рішення «Про Герб міста Львова», згідно з яким замість радянської символіки (1967 р.) місту був повернутий старовинний геральдичний герб, який символізував українську національну державницьку традицію, починаючи з Галицько-Волинського князівства – складової Київської Русі.

Разом з тим, окрім політичних питань, пов'язаних головним чином з процесами декомунізації, з тиском на офіційний Київ у здобутті реальної незалежності України, основну вагу міськрада присвячувала нагальним проблемам міської громади, серед них – впровадження елементів ринкової економіки, сприяння розвитку акціонерного і приватного виробництва, формування системи комунальної власності міста, гармонізації суспільних відносин, забезпечення соціального захисту населення в умовах наростаючої економічної кризи.

Значну роль у формуванні дизайну міського політичного режиму у Львові відігравав *персоніфікований чинник*, зокрема, лідерів на рівні міської ради. Так, певним відображенням трансформаційної епохи, пов'язаної з демократизацією суспільно-політичного життя, формуванням засад ринкової економіки, були перші мери міста – активіст національного відродження, кандидат наук В. Шпіцер (1990–1994 рр.), його наступники – спеціалісти у галузі державного

управління і самоврядування (В. Куйбіда), науки і техніки (Л. Буняк). Починаючи з 2006 р. і по нинішній час мером Львова є А. Садовий, який переміг у трьох виборчих кампаніях (2006 р., 2010 р., 2015 р.), впевнено конкуруючи як з місцевими кандидатами на посаду мера, так і ставлениками офіційного Києва. Значною мірою успіх А. Садового, його підтримка з боку більшості міської громади були спричинені як його особистими якостями, вдалим використанням іміджу («ефективний менеджер», «інтелігент у третьому поколінні», «свій хлопець»), так і за рахунок міцних зв'язків з адміністративними та бізнес-структурами. Позиції останнього були посилені підтримкою з боку низки політичних партій національно-демократичного спрямування, вдалим місцевими проектами, втіленими за його ініціативи, починаючи від низки ЗМІ, громадських організацій (Інститут розвитку міста, об'єднання «Самопоміч»), політичної партії «Об'єднання «Самопоміч»».

Починаючи з першої каденції, А. Садовому вдалося підтвердити свій імідж досвідченого менеджера, ознайомленого з європейським досвідом щодо розв'язання соціально-економічних проблем міста, успішного політика, прибічника стратегії «політичних коаліцій» («я за конструктивну співпрацю, і якщо буде коаліція, щоб вона була зрозуміла населенню міста Львова», «що нам ділити? Нам треба Львів витягувати на новий щабель, а не витратити часу на з'ясування якихось відносин... ми покажемо всій державі приклад нормальної конструктивної роботи міського голови і депутатського корпусу», «людям потрібна стабільність. Вони хочуть нормального поступу – крок за кроком. Я не є прихильником жодних радикальних дій, а лише стабільної системної роботи» [16]). Вже у 2006 р. А. Садовий оприлюднив алгоритм успішного функціонування політичної коаліції, яка мала охоплювати як місто, так і регіон: в інституційному плані – у трикутнику «мер–голова обласної ради–очільник ОДА», у політичному – на базі співпраці блоків політичних партій «Наша Україна» та «Блок Юлії Тимошенко» (основи місцевого депутатського корпусу), до яких мали приєднатися інші політичні сили. З вуст мера звучали й амбітні заклики, які мали ще більше мобілізувати міську громаду та її лідерів (перетворення Львова на переговорний майданчик України з європейськими

країнами, позбавлення міста статусу «розумового додатка» Києва та ін.). Про успішність такої взаємодії вказували й соціологічні опитування, які у 2007 р. на тлі наростання невдоволення діяльністю органів влади все ж зафіксували найвищу оцінку діяльності основних політичних суб'єктів регіону – А. Садового (понад 50% голосів), очільника Львівської ОДА П. Олійника (35%), голови Львівської облради М. Сеника (30%) [17].

Наближене до реального уявлення про коло безпосередніх акторів, які визначали дизайн міського політичного режиму, давали різноманітні рейтинги («Топ–50», «Топ–100»), які проводилися у Львові за категоріями «політика», «влада», «бізнес», «культура», починаючи з першого десятиріччя XXI ст. (Інформагентство «МедіаСтар», журнал «RIA–Львів» та ін.). Не стало випадковістю, що у верхній частині цих рейтингів, які склалися з представників бізнесу, керівників державних установ, народних депутатів різних рівнів, були особи, які очолювали Львівську ОДА, обласну та міську ради, провідні політичні партії. Були визначені й «довгожителі» цих рейтингів, серед них – голова ВО «Свобода» О. Тягнибок, мер Львова А. Садовий, такі провідні бізнесмени, як П. Писарчук, Я. і Б. Дубневичі та ін. [18; 19].

Значною мірою саме завдяки А. Садовому у Львові знайшов втілення такий тип *міського політичного режиму*, який був спрямований на створення сприятливого клімату у взаєминах учасників коаліції, узгодження їхніх інтересів з міською громадою як на рівні формування «порядку денного», ухвалення рішень, так і контролю над їхнім виконанням. Значну роль у цьому відігравали й інституції, створені за громадської підтримки – «Інститут міста», «Рада конкурентоспроможності», метою яких було об'єднання зусиль громади, влади та бізнесу у вирішенні ключових питань стратегічного розвитку міста, у вивченні та впровадженні кращого міжнародного досвіду. Варто зазначити, що згадані здобутки Львова в галузі місцевого самоврядування знайшли належну оцінку з боку експертного середовища України. Так, згідно з результатами Громадського моніторингу, здійсненого наприкінці 2010 – початку 2011 рр. Громадянською мережею ОПОРА в аспекті відкритості та прозорості місцевої політики, забезпеченні роботи з пріоритетни-

ми напрямами розвитку місцевих громад у сфері соціально-економічного та гуманітарного розвитку, серед 15 успішних міст країни був згаданий і Львів. Виявлений у ньому рівень взаємодії міської ради та громадян вказував про намір учасників рухатися у напрямі «партисипативної демократії» (Participatory Democracy), що передбачало безпосереднє залучення громади до управління містом, тобто відхід від елітистського підходу до суспільного діалогу в сфері локальних політичних відносин [20]. Експертне ж опитування Міжнародного центру перспективних досліджень («Оцінка проведення реформ децентралізації», 2015 р.) залучало Львів до небагатьох міст країни (Київ, Чернівці, Дніпропетровськ), які претендували на роль найкращого осередку щодо втілення в ньому пілотного проекту з децентралізації [21].

Аналіз складу депутатів Львівської міської ради, починаючи з 1990 р., засвідчив і про значні зміни в середовищі місцевої правлячої еліти – головного політичного актора й генератора стратегії дій міського політичного режиму, на який накладали відбиток різноманітні чинники – трансформація політичної системи, істотна зміна соціально-економічних відносин у країні. Свою роль як відповідний каталізатор, механізм селекції політичної еліти відіграла виборча система, її зміна, через що процеси формування політичної еліти України збігалися з виборчими циклами – як загальнонаціональними, так і регіональними [22].

Гостра політична криза завершального етапу існування СРСР, її складова – загострення протистояння між комуністами та національно-демократичними силами, призвела до високого рівня ротації політичної еліти Львівщини. Так, у 1990 р. узагальнений показник зміни складу депутатського корпусу Львівщини (обласна рада, міська рада, районні ради) становив 84,8%, сягнувши піку у 1998 р. – 88 %. Щодо Львівської міської ради упродовж 1990–1998 рр. він був понад 80 %, що, окрім значної недовіри до органів представницької влади, вказувало про високий рівень напруги в середовищі львівської міської громади, відсутність рівноваги між різними політичними силами, а через це і досить динамічний процес зміни активних учасників міського політичного режиму. У 2002 р. наслідком певної стабілізації політичної і соціально-економічної ситуації в країні, що мало відображення і на

регіональному рівні, стала найменша ротація депутатського корпусу Львівської міської ради – 61 %. Натомість зміна виборчого законодавства у 2006 р. (на суто пропорційній основі) викликала нову хвилю активізації процесу формування регіональної еліти (оновлення складу міськради на 70% [23]), її партійного структурування, що, у свою чергу, також вносило корективи у дизайн місцевих політичних сил, методи і форми їхньої взаємодії. Прямим наслідком зміни виборчого законодавства, що структурувало суспільство навколо політичних партій (монопольних на той час суб'єктів виборчого процесу), стала стрімка політизація представницьких органів. Так, у Львівській міській ради упродовж 1990–2006 рр. відсоток партійного представництва серед депутатського корпусу, найвищий в області, відображаючи наростаючу конкуренцію, зріс практично від нуля у 1990 р. до 94,5% [23].

Значна ротація місцевої еліти на рівні міськради відбулася і під час місцевих виборів 31 жовтня 2010 р. Вона була викликана як зміною виборчого законодавства, що, на відміну від європейської практики, посилювала адміністрування виборчим процесом, так і значним суспільним напруженням, «протестною мобілізацією» місцевих суспільно-політичних сил, спрямованою на протидію намаганням Президента України В. Януковича щодо зміцнення президентської вертикалі, проникнення в Західний регіон країни провладних партій, передусім ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. Як виявилось, і пересічні громадяни Львова та області в мажоритарних округах не бажали йти на вибори під прапорами ПАРТІЇ РЕГІОНІВ («Будемо нову країну» [24, с. 100, 101]), через що ця провладна партія наперед займала позицію виборчого аутсайдера.

Під дією цих чинників до складу Львівської міськради вперше увійшли представники 12 політичних партій – вдвічі більше від попереднього скликання. Безперечно, що це був позитивний фактор, який засвідчував про існуючий плюралізм політичних сил, який через персоніфікований склад депутатського корпусу дозволив бути представленими в органі місцевого самоврядування найбільш популярним політичним поглядам та інтересам мешканців міста. Вперше в історії Львівської міськради доби незалежності України абсолютну більшість мандатів (55 з 90) отримала опози-

ційна ВО «Свобода» (ПАРТІЯ РЕГІОНІВ з 6 депутатськими мандатами виявилася цілковито нейтралізованою), що відкривало перед нею найкращі перспективи щодо втілення своїх програмних пріоритетів та передвиборчих обіцянок, а то й дострокового «оволодіння» мерським кріслом, враховуючи напружені стосунки з «неідеологічним» мером А. Садовим. Однак цього не сталося. Не в останню чергу, як пояснювали аналітики, це пов'язувалося з якісним складом фракції ВО «Свобода», як наслідок «збою» мажоритарної складової виборів – громадяни (на шкоду собі та місту в цілому) у своєму виборі більше надавали пріоритет партійній належності кандидатів, ніж їхнім особистими якостями, популярності у виборчому окрузі [25].

Загалом, результати виборів на Львівщині виявили слабку організаційну структуру політичних партій, їхню надмірну зацикленість на загальнонаціональній виборчій кампанії, неготовність до артикуляції місцевих проблем громади. Через це масовий виборець голосував за політичні партії («бренди»), які вже тривалий час діяли в політичному просторі регіону, що стосувалося передусім ВО «Свобода» та політичних партій, належних до «помаранчевого» табору. Разом з тим, доволі однорідний склад міської та обласної ради (найчисельнішою в останній стала фракція ВО «Свобода» (41 мандат з 116), що дозволило її представнику О. Панькевичу стати головою облради), створював сприятливі умови для функціонування необхідної місту *коаліції зростання*, що і було продемонстровано у наступний час.

Чергова істотна селекція політичної еліти Львівщини відбулася під впливом перемоги Революції Гідності, високого рейтингу Президента України П. Порошенка, що дозволило на місцевих виборах 2015 р. очолити представницькі органи провладним силам. У першу чергу це стосувалося БПП «Солідарність», фракція якої в облраді стала найчисельнішою (23,8 % складу депутатського корпусу). Другу та третю позиції посіли найпопулярніші в регіоні партії – «Самопоміч» (14,5 %) та ВО «Свобода» (12,9%). Наслідком такого розкладу політичних сил, головним чином через політичне блокування БПП «Солідарність» та «Самопоміч», стало те, що обласну раду в умовах «безальтернативності» очолив висуванець від БПП «Солідарність»

О. Ганущин – «апаратник», наймолодший очільник облради за всі роки незалежності України, на той час регіональний політик, що давало підстави для твердження про поширення впливів на обласну раду з боку великого бізнесу, офіційного Києва.

Разом з тим, результати місцевих виборів 2015 р. виявили впливи нових настроїв у середовищі львівської міської громади, що у першу чергу пов'язувалося зі зростанням популярності політичної партії «Об'єднання «Самопоміч», її програмою, заявленим алгоритмом політичної діяльності, – відстоювання прав громадян на первинному рівні. Через це серед новообраних 64 депутатів міськради, що представляли сім політичних партій, відбулося зменшення представництва від виробничо-фінансової сфери міста всіх форм власності (близько 30% складу депутатів), натомість, окрім традиційно високого рівня серед депутатів освітян, у декілька разів зросло (порівняно з попередніми виборами) представництво від громадських організацій, лікарів (до 10%, відповідно) [26]. Варто відзначити, що з боку громадськості не викликала стурбованості наявність серед депутатського корпусу мільйонерів, натомість викликали підозру депутати, які, згідно з оприлюдненими офіційними даними, перебували «на межі бідності» [27].

У формуванні міського політичного режиму у Львові за останні двадцять років значну роль відігравав рівень суспільних відносин, поява феномену *локального активізму*, який, як форма колективних дій, первинної мобілізації у групах самодопомоги (волонтерського руху) набув в Україні значного поширення. Цей тип самоорганізованого, неформального колективного руху громадян, запозичений з суміжних європейських країн, передусім Польщі, був спрямований на розв'язання повсякденних проблем городян (створення цивілізованих умов для життя, праці і відпочинку в міському середовищі, втілення ініціатив з проблем збереження історично-архітектурної спадщини, протидія приватизації та комерціалізації публічного простору, збереження зелених зон), а також здійснення тиску на владу, висловлювання своєї позиції щодо негативних моментів у її функціонуванні, виявів корупції тощо. За своїм призначенням «локальний активізм» через акумулювання та ефективне відстоювання суспільних вимог перед місцевою вла-

дою, включаючи привернення суспільної уваги до значимих проблем міської громади, набув політичного характеру, перетворившись на чинник, який уможливив формування політичної суб'єктності, а в результаті отримав шанс на формування нового рівня суспільних відносин, втілення права громадян впливати на публічну політику [28].

Цьому сприяла близькість до країн Євросоюзу, налагоджена система прикордонного співробітництва, можливість отримання міжнародних грантів і фінансової допомоги (зокрема, у втіленні проекту «Громада в дії» (2012 р.), конкурсу «Зупинимо корупцію: громадська дія у Львівській області» (2015 р.) та ін.), спрямованих на здійснення силами локальних громад міста, громадських організацій низки соціальних проектів, налагодження ефективного діалогу мешканців з місцевою владою через залучення у процес планування та прийняття рішень [29].

Позитивним чином на зміцнення підвалин *коаліції зростання* у Львові, а також гармонізацію відносин між «центром» і «регіоном» вплинула зміна політичного клімату в країні після перемоги Революції Гідності, що створювало сприятливі умови для втілення низки програм, серед них обласної («Стратегія розвитку Львівської області на період до 2020 р.») та міської («Комплексна стратегія розвитку міста Львова 2012–2025 рр.»), до розробки яких були залучені як провідні учасники інституційного життя (міськрада, облрада, ОДА), так і громадський сектор. На посилення кооперації між учасниками міського політичного режиму були спрямовані як основні стратегічні гасла – «Львівщина – наш спільний дім, який ми разом будуємо для себе та наших нащадків», «Львівщина – активний провідник євроінтеграційного курсу України» [30, с.4, 44], так і визначення «ключових бар'єрів», які були на заваді втілення цих планів – «нестача свободи в прийнятті рішень на рівні міста», «корупція і бюрократія», «тіньова економіка» тощо [31]. Важливим було й те, що запропоновані програми розвитку Львова і області мали значний рівень інтегрованості зі загальнонаціональними програмами, законодавчою базою («Стратегія сталого розвитку «Україна–2020», «Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року», Закону України «Про засади державної регіональ-

ної політики» (2015 р.), які враховували інтереси місцевої громади, пропонували до втілення новий алгоритм взаємодії між владою, бізнесом та громадянським суспільством, підтверджували проєвропейський вектор розвитку країни, що знаходило підтримку всіх політичних акторів Львова.

Загалом, є підстави стверджувати, що за роки незалежності України у Львові був цілком сформований самодостатній як явище *міський політичний режим*, який, незважаючи на конкуренцію його учасників (суб'єктів коаліції), розвивався як режим, що мав плюралістичні характеристики. Результати місцевих виборів у Львові (1990–2015 рр.), склад міської та обласної рад та їхніх керівних органів вказували на наявність (певне поєднання) двох провідних типів коаліцій – *розподільчої коаліції* (М. Олсон), пов'язаної з наміром суспільних груп щодо перерозподілу суспільного багатства і доходів, та *коаліції зростання* (К. Стоун), що характеризувалася тісною кооперацією міського самоврядування з виробничо-фінансовими сферами.

Аналіз *міського політичного режиму* Львова дозволяє зробити деякі попередні висновки, які можуть бути покладені в основу подальших досліджень, у тому числі, що стосуються порівняльного аналізу локальних політичних режимів у регіонах чи великих містах України:

а). формування та перспективи розвитку *міського політичного режиму* у Львові знаходилися у детермінованій залежності від загальних політичних і інституційних змін у країні, новітнього процесу адміністративно-політичної децентралізації України, а також успішного втілення проєвропейського вектора розвитку держави;

б). основні параметри і еволюція *міського політичного режиму* у Львові в умовах державної незалежності України були зумовлені не лише їхніми структурними характеристиками, але й неформальними (значною мірою латентними) практиками взаємодії/конкурентної боротьби впливових акторів суспільно-політичного життя;

в). дія об'єктивних передумов, посиленних чинником активізації господарської діяльності, призвела до формування у Львові вже наприкінці ХХ ст. *міського політичного режиму*, в основі якого була *коаліція зростання*, що визначило істотну вагу бізнес-середовища у перебігу суспільно-політичного життя місцевої громади;

г). безпосередній вплив на становлення плюралістичного характеру *міського політичного режиму* у Львові здійснювали демократичні традиції суспільно-політичного життя, міського самоврядування, рівень політичної культури суспільства, процеси рекрутування політичної еліти та політичної соціалізації (включаючи «локальний активізм») громадян.

---

1. Бжезинський З. Україна і Польща в контексті європейської інтеграції / З. Бжезинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://old.niss.gov.ua/book/panorama/brzez.htm>

2. Пащенко В. Особливості дослідження структури влади в міських спільнотах в Україні / В. Пащенко // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2015. – Випуск 2 (76). – С.241–252.

3. Призначення нового губернатора Львівщини не пов'язане із виборами 2015 року, тут вирішуються більш приземлені питання – Андрій Дуткевич // OSP-UA.info. – 2013. – 4 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osp-ua.info/interview/9826-priznachennja-novogo-gubernatora-lvivschini-ne-povjazane-iz-viborami-2015-roku-tut-virishuutsja-bils.html>

4. Нора Х. Костюк «більш своя людина» для влади, – політолог / Х. Нора // ZAXID.NET. – 2011. – 2 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?kostyuk_bilsh_svoya_lyudina_dlya_vladi_politolog&objectId=1240209

5. Статистичний щорічник України за 2013 рік / Державна служба статистики України / за ред. Осауленко О.Г. – К., 2014. – 533 с.

6. Інвестиції у Львівській області. Статистичний збірник. 2012 / Головна служба статистики України, Головне управління статистики у Львівській області. – Львів, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lv.ukrstat.gov.ua/ukr/publ/2013/ZB062012Y13_1.pdf

7. Синютка Олег Михайлович. Досьє №38/292 // Who is who. Кто есть кто. – 2015. – 10 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://whoswhos.org/110045-sinyutka-oleg-mihaylovich-dose-38-292/>

8. Яремчук В. Фактор «Австрійської цивілізаційної місії» та українство / В. Яремчук // Україна дипломатична – 2011. Науковий щорічник. – Вип. 12. – К.: Держвидав «Преса України», 2011. – С. 955–965.

9. Україна: політична історія ХХ століття. ХХ – початок ХХІ ст. / ред-рада.: В.М. Литвин (голова) та ін., редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.

10. Касьянов Г.В. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересу, клани та олігархія / Г.В. Касьянов // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 160–180.

11. Правляча еліта сучасної України. Аналітична доповідь № 10 / Інститут соціології НАН України. – Київ, 1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://i-soc.com.ua/institute/elit.pdf>

12. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року / Затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 р. № 385 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.loda.gov.ua/upload/content/gallery/upload/2014/12/DSRR_2020_1__1418203746.pdf

13. Діяльність органів місцевого самоврядування, міських голів у 15 містах – висновки громадського моніторингу // Опора. – 2011. – 11 жовтня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.opora.ua.org/novyny/1167-vysnovky-gromadskogo-monitoryngu>

14. Десяті роковини першого демократичного скликання. Список депутатів обласної ради 1990–1994 рр. // Поступ. – 2000. – 27–28 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://postup.brama.com/000527/92_10_1.html

15. Когут І. Організація публічного врядування у Львові в радянську добу / І. Когут // Демократичне врядування. – 2008. – Вип. 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnik2/fail/Kogut.pdf

16. Котляр А. Андрій Садовий: «Любити треба грошима» / А. Котляр // ZN, UA. – 2006. – 7 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ARCHIVE/andriy_sadoviy_lyubiti_treba_groshima.html

17. Громадська думка населення Львівщини / підготувала Ю. Сокирка // Поступ. – 2007. – 8 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://postup.brama.com/usual.php?tema=6&what=59289>

18. Журнал «РІА-Львів» представив рейтинг найвпливовіших людей Львова // Прес-Центр. – 2010. – 21 жовтня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://press-centre.com.ua/publ/zhurnal_ria_lviv_predstaviv_rejting_najvplivovishikh_ljudej_lvova/8-1-0-1035

19. Визначено 100 найвпливовіших осіб Львівщини // Galinfo. – 2012. – 20 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://galinfo.com.ua/news/vyznachenno_100_nayvplyvovishyh_osib_lvivshchyny_118162.html

20. Діяльність органів місцевого самоврядування, міських голів у 15 містах – висновки Громадського моніторингу // ОПОРА. – 2011. – 11 жовтня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.opora.ua.org/novyny/1167-vysnovky-gromadskogo-monitoryngu>

21. Результати експертного опитування на тему: «Оцінка проведення реформи децентралізації» // Міжнародний фонд Відродження, Міжнародний

Центр Перспективних Досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/ekspertneorituvannya.pdf>

22. Фесенко В. Вітчизняна політична еліта у контексті «проєкту Україна» / В. Фесенко // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2006. – №45 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/fesenko.htm>

23. Маркітанов В. Регіональна політична еліта Львівщини: тенденції розвитку / В. Маркітанов // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2009. – Вип. 21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vlp.com.ua/files/26_47.pdf

24. Місцеві вибори – 2010. Пульс країни / відп. редактори А. Когут, К. Сідаш. – К.: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2011. – 228 с.

25. Випуск №2. Аналіз результатів виборів до Львівської міської ради // Опора. Громадянська мережа. Львівське представництво. – 2010. – 8 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://opora.lviv.ua/?p=1113>

26. Офіційні результати виборів у Львові: хто пройшов до міської ради // Твоє місто. – 2015. – 3 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tvoemisto.tv/news/ofitsiyni_rezultaty_vyboriv_u_lvovi_hto_proyushov_do_miskoi_rady_73990.html

27. Скіць І. Рейтинг найбагатших та найбідніших депутатів Львівської міської ради / І. Скіць // ZAXID.NET. – 2016. – 12 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?ne_mandatом_yedinim&objectId=1391546

28. Якобссон К. Мобілізація міських суспільних рухів у Центрально-Східній Європі / К. Якобссон // MISTOSITE. – 2015. – 29 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mistosite.org.ua/uk/articles/m%D1%96skanyzova-mob%D1%96%D1%96zacz%D1%96ya-v-czentralno-sx%D1%96dn%D1%96j-yevrop%D1%96>

29. Ославська С. Вставай і дій: три програми для локальних активістів / С. Ославська // STUDWAY. – 2016. – 4 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studway.com.ua/tri-programi-dlya-activistiv/>

30. Стратегія розвитку Львівської області на період до 2020 року / Львівська обласна державна адміністрація, Львівська обласна рада. – Львів, 2016. – 88 с.

31. Комплексна стратегія розвитку міста Львова 2012–2025 рр. / Львівська міська рада. – С.60–63 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/0/23349f49bc91ba52c225793400489747/\\$FILE/%D0%A1%D0%B5%D1%81%D1%96%D1%8F2.pdf](http://www8.city-adm.lviv.ua/inteam/uhvaly.nsf/0/23349f49bc91ba52c225793400489747/$FILE/%D0%A1%D0%B5%D1%81%D1%96%D1%8F2.pdf)